

HUKUK İLE SAVAŞ ARASINDA HOBBS, ROUSSEAU, VATTEL VE CLAUSEWITZ

Doğuhan Murat YÜCEL*

ÖZET

Hukuk ve savaş toplumun dışarıda ve içeride iki karşıt ağıdır. Savaş iç ilişkilere sirayet edebildiği gibi, hukuk da zaman geçtikçe dış ilişkilerde önem kazanmaktadır. Savaş ile hukukun yorumunu yapan filozoflar bu çalışmanın kaynaklarıdır. Hobbes'un savaşı ve hukuku dış ve iç ilişkiler olarak görmesi ve ikisinde de iktidarı mutlak kılması öncelikle ele alınmıştır. Daha sonra Rousseau'nun medeniyet eleştirisi ile savaşı ve iktidarı mutlak kılmaya karşı çıkması konu edilmiştir. Bir hukukçu ve diplomat olan Vattel ile bu iki fikrin uygulamaya geçirilebilir tarzı telif edilmiştir. Üç filozofun da doğal hukukun farklı bakış açıları çerçevesinde konuyu yorumlamaları sonucunda Clausewitz'e varmak hedeflenmiştir. Böylelikle iki kuramcı ve bir diplomattan sonra sahadan bir savaşçı ile sonuca ulaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Hukuk ve savaş, doğal hukukta savaş, Hobbes, Rousseau, Vattel, Clausewitz.

(Between Law and War: Hobbes, Rousseau, Vattel and Clausewitz)

ABSTRACT

Law and war are two opposite networks within and outside of the society. While war can show within internal relations, law becomes more important in foreign relations. The philosophers, who commented about war and law are the references of this study. Seeing war and law as external and internal relations, and rendering government as unconditional power, Hobbes is handled first. After that, Rousseau's critic of civilization and opposition for govermental and military absolutism is studied. The practical nature of these two ideas and ideas of Vattel, a jurist and diplomat are analysed together. Having looked into the different viewpoints of these three philosophers about the natural law, it is finally aimed to approach Clausewitz, allowing us to reeach a conclusion utilizing ideas of two theorists, a diplomat and a warrior from the field.

Keywords: Law and war, war in natural law, Hobbes, Rousseau, Vattel, Clausewitz.

* İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü doktora öğrencisi
FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2016 Güz, sayı: 22, s. 41-59
ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Giriş

Modern politik felsefede hukuk ve savaş konuları Thomas Hobbes'u bir temel olarak akla getirmektedir. Hobbes iktidar anlayışıyla politik düşüncenin oluşmasında müstesna bir yere sahiptir. İktidarı merkeze alan, savaşı ve hukuku mutlak iktidarın araçları olarak tasarlayan Hobbes, bu iki kavramın iktidar yanını temsil etmektedir. Jean Jacques Rousseau ise tam aksi yönde bir iktidar eleştirisi kaleme almış ve Hobbes'un karşısında yer almıştır.

Hobbes ve Rousseau iki doğal hukukçu olarak doğal hukukun farklı bakış açılarını sergilemektedirler. Hobbes insanın doğal olarak kötü olduğunu ve devlet tarafından iyi bir hayata sevk edildiğini savunmaktadır. Rousseau insanın doğal olarak iyi olduğunu ve devlet tarafından kötülüğe sevk edildiğini savunmaktadır. Rousseau'nun savaş ve hukuk algısını devleti ve politikayı savaşın kaynağı sayması açısından ele almak ilginç bir tezati ortaya çıkarmaktadır.

Doğal hukukun bu iki zıt yüzünden sonra orta yolcu bir doğal hukuk filozofu dikkat çekmektedir. Emer de Vattel bize daha da farklı bir doğal hukuk tanımı vermektedir. Rousseau'nun aksine, Vattel devleti övmekte ve savaşçıları da çok kızdırmadan savaşı ticarete dönüştürmeye çabalamaktadır. Hobbes ile de uyuşan yönleriyle Vattel uygulamaya yönelik bir felsefe yürütmektedir. Vattel'in diplomasinin içinden yorumları uygulamalı felsefe açısından da ilgi çekmektedir.

Uygulamaya yönelik başka bir felsefe Carl von Clausewitz'de görülmektedir. Clausewitz'in savaşın içinde bir asker olması Vattel'in diplomasinden sonra uygulamanın önemli bir sahasından örnek teşkil etmektedir. Clausewitz'de hukukun savaş sırasındaki durumu bize iki kavramın bileşkesini sunacaktır. Uygulamanın bir tarafında Vattel diplomat olarak diplomatik ve ticari ilişkileri; diğer tarafında da Clausewitz komutan olarak cepheden askeri ilişkileri tasvir etmektedir.

Savaş, Hukuk ve Devlet

Hukuku ve savaşı mukayeseli bir çözümleme ile düşünmek bize bu iki kavramı sorgulatabilir. Felsefi yaklaşımlardan başlayarak kavram çözümlemesini sağlamak temelleri düşündürmeyi teşvik edicidir. Ele aldığımız iki kavramın da devletin oluşumu ve gelişimiyle paralel şekilde başkalaşan durumu felsefi tartışmaları gündeme getirmektedir.

Savaş, ya da en azından kavga devlet ile ortaya çıkmamıştır. Hukuk,

ya da en azından hak da devlete bağlı oluşmamıştır. Ne var ki bugünkü anlamını devlet ile kazanmış, konu edindiğimiz filozofların düşüncesinde de önemli yer edinmiştir. Devlet, en başta iktidar olarak ortaya çıkmış ve özellikle savaş kavramının ve zor kullanmanın kurumsal hali olarak belirmiştir.¹ İstedğini yaptırma gücü olarak tanımlayabileceğimiz iktidar yasayı ve silahı kullanabilir. Machiavelli ve Hobbes gibi düşünürler “iyi silahların olmadığı yerde iyi yasalar olamayacağı” söylemini geliştirmişlerdir.² Savaş ve hukuk problemlerinde devletin de akla geldiği söylenebilir.

Devletleşmenin nedeni olarak savaş ve savaşın bir öznesi olarak devlet de düşünülmelidir.³ Savaş ile devlet arasında varoluşsal bir bağ olduğu antropolojik araştırmalarda tahlil edilmektedir.⁴ Savaşın insanların devlet adıyla kurumsal bir yapılanmaya gitmesinde önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte büyüyen topluluklarda hukukun gelişimi ve taksimi de kurumsallaşmayı getirmiştir.⁵

Tarihte adaleti sağlamak toplum halinde yaşayan insanın görevi olarak tezahür etmiştir. İnsanlar ortak iyilikleri için bir araya gelmiş ve kendi aralarında adaleti tesis etmeye çalışmışlardır. Erken devlette ve ilk imparatorluklarda hak anlayışının ilerletilmeye çalışmasından bunu görmekteyiz.⁶ Hukukun erken devletlerden beri önem verilmesi gereken bir temel olduğunu ve tüm dünya devletlerinde geliştirildiğini görmekteyiz.⁷

İktidar anlayışının değişmesiyle savaş ve hukuk gibi kavramların değiştiği görülmektedir. Feodal toplum yapısında hüküm süren pastoral iktidar disiplini dayalı hükumete dönüşmüştür. Önceleri hüküm süren rastgele egemenlik de sürekli gözetmenliğe dönüşmüştür. Dolayısıyla iktidarın uygulanışı kişiler kadar uygulayanları da etkisi altına alan makine biçiminde iktidar ortaya çıkmıştır.⁸ Toplum değiştikçe iktidar anlayışı da değişmiş, iktidarın elindeki savaş ve hukuk gibi araçlar da farklı

¹ Fatmagül Berktaş, *Politikanın Çağrısı*, (Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011), 31.

² *A.g.e.*, 33.

³ Henri J.M.Claessen- Peter Skalník, *Erken Devlet*, (İmge Yayınları, Ankara, 1993), 64.

⁴ *A.g.e.*, 71.

⁵ *A.g.e.* 287.

⁶ Yusuf Ziya Özer, *Adalet Teşkilatının Tarihi Tekamülü*, (Hukuk İlmini Yayma Kurumu, Ankara, 1936), 1.

⁷ *A.g.e.*, 4.

⁸ Nevzat Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, (Elis Yayınları, Ankara, 2005), 90.

algılanabilmiştir. Günümüzde iktidarın araçlarından olan savaş ve hukuk caydırma kurumları olarak kullanılabilmekteyken koşullandırma ve ödüllendirme kurumları da diğer seçenekler olarak göze çarpmaktadır.⁹

Amacımız savaşın ve hukukun devlet halinde yaşayan toplumlarda karmaşık halde bulunmasının sorgulanmasıdır. Sunduğumuz düşünceler felsefe tarihinde farklı bakış açıları olduğuna delalet ettiği gibi daha farklı görüş açılarını araştırmayı önermektedir. Aynı konudaki farklı felsefe sistemleri olabildiği gibi, aynı filozoftan da farklı çıkarımlar yapılabilir. Bu yüzden felsefe bir araştırma ve soruşturma konusudur. Ve dahi siyaset ve siyaset felsefesi sorgulanarak iyileştirilebilir. Savaş ve hukuk anlayışlarımız felsefe ile sorgulanmalı ve toplumu derinden etkileyen bu kavramlar farklı açılardan ele alınmalıdır.

Hobbes bu iki kavramın mücadelesinde ilk akla gelen ve diğer düşünürleri etkileyen isim olması ile daha çok irdelenmiştir. Hobbes çalışmamıza konu olan tezati esinleyen isimdir. İnsanı korku altında tutacak bir güç olmazsa herkesin savaş içinde olacağını, söylemiştir. Kalıtsal ve bencil bir doğa durumunun varlığını ifade etmiştir. Rousseau ise kalıtsal bir durumdan ziyade kötü örgütlenmeden bahsetmiştir. Birinde insan doğal olarak kötüyken diğerinde doğal olarak iyidir.¹⁰

İçerdeki Hukuk ile Dışarıdaki Savaş ve Hobbes

Thomas Hobbes'a göre insanın doğa durumu yalnız, fakir, mutsuz ve kısıdır. Bu ifadesi hukukun ve hükümetin gerekliliğini ifade etmede sık sık alıntılanmıştır. Hobbes düzen ve güvenlik için doğal özgürlüğümüzden feragat ederek toplumsal sözleşmeye uymamız gerektiğini söylemiştir. Bu düşünceleriyle düzeni adaletin üzerine koyduğu ve otoriter bir felsefe yürüttüğü düşünülmektedir.¹¹

Ona göre eylemlerimiz görünüşte altüristik, ancak aslında kendimize hizmet eder niteliktedir Leviathan adlı eserinde "doğa durumundaki" yalnız insanı sorgular. Düzenin olmadığı durumu tasvir eder. Düzensizliğin tablosunu vererek düzeni tahlil etmeye çalışır. Ona göre herkes birbirinin

⁹ *A.g.e., 90.*

¹⁰ Nevzat Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, 42.

¹¹ Raymond Wacks, *Law A Very Short Introduction*, (Oxford University Press, New York, 2008), 21.

canını yakmaya niyetlidir, ancak düzen bizi bundan alıkoyar. Hukuk düzenin aracıdır. Hukuk olmadan birey her hakka sahiptir. Birbirlerinin malına ve canına kast eden insanlar ancak haklarını tevdi ettikleri bir düzen ile refaha erişirler. İnsanlar arasındaki sürekli bir savaşın önlenmesi hukuk sayesinde mümkün olur.¹²

İnsanoğlu daimi ve tatmin edilemez bir güç arzusu içindedir. Güç arzusu daha yoğun bir zevk için ya da ortalama bir güç ile tatmin olunamadığından değil, daha fazlasını kazanmadan mevcut yaşam koşullarının ve hâlihazırdaki gücün korunamayacağı kaygısından. Bu yüzden krallar gücü içeride hukukla temin ederken dışarıda savaşla temin ederler.¹³ Hobbes'ta savaş doğal bir güç arzusunun temin edilmesidir.

Hobbes'un doğa durumunu herkesin herkese karşı savaşından ibaret görmesi¹⁴ savaşın doğal niteliğini akla getirir. Herkesi düzene uyduracak ortak bir güç yoksa insanların savaş durumunda olduğunu söyler.¹⁵ Böylelikle savaşızsızlık yapay bir durum haline gelmektedir. Devlet savaşızsızlığı, refahı ve mutluluğu sağlayan büyük yaratık Leviathan'dır. Kudreti sınırsızdır ve acımasız olabilir. Devlet benzetildiği mitolojik ucube gibi yapaydır ve canavarlaşabilir, ancak bu canavarlık vatandaşların iyiliği için şarttır. Devlet iyilik için gerekli kötülükleri yapabilir. İnsanlar benzer tüm eylemlerini devlete bağışlamışlardır. Savaş da doğa durumundaki davranışlarındandır ve vatandaşlar savaş silahını devlete bağışlayarak aslında devleti doğal bir savaşçı konumuna getirmişlerdir.

Burada ilgi çeken nokta insanın sınırsız haklarını devlete vererek devletin konumunu yüceltmeleridir. Hobbes sisteminden yola çıkarak devletin haklarının sınırsızlığı sorgulanabilir. Hobbes'a göre insan yaşamakta bile zorlanırken devlet sayesinde mutlu bir yaşama sahip olmuştur. Devlet bunu korumak için her türlü eyleme girişebilir. Sonuçta doğa durumundaki kısa ömürdense devlet altında herhangi bir hayat yeğdir. Sürekli bireysel savaştansa kurumsal savaş hepimizin tercihidir. Hobbes'un sisteminde devlet yaşamı mümkün kılan bir lütuf olarak hareket etmektedir.

¹² Thomas Hobbes, "A Dialogue Between A Philosopher & A Student" *Of The Common Laws Of England: The English Works Vol. VI* içinde, (Liberty Fund, 1839), 9.

¹³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Ed. W.G. Pogson Smith (Oxford: Clarendon Press, 1909), 72.

¹⁴ *A.g.e.*, 90.

¹⁵ *A.g.e.*, 112.

Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz

Devletin sınırsız gücü Hobbes'un sisteminde eleştiri aldığı bir noktadır. Hobbes'a göre devlet söz konusu ise devlete tabi olanların hakkından söz edilemez. Hak ve iktidar toplum üyelerinin değil, egemen gücündür.¹⁶ Vatandaş bir asker gibi düşünülmelidir, bütünüün selameti için vatandaş ölümle bile cezalandırılabilir.¹⁷ Tüm bu yaklaşımlar mutlak bir devlet otoritesi gibi görünse de aslında doğa durumundaki hakların devlete aktarılmasının sonuçlarıdır. Doğa ortadan kalkmamıştır, devlet onun yerini alamaz. Ancak doğal olanı, mesela öldürme hakkını, yönlendirebilir ve bireyler üzeri bir kurum olarak bunu tayin edebilir.

Hobbes'un devletsiz yaşam hakkında çizdiği karanlık tabloya eleştiriler diğer politik filozoflarca çok geçmeden üretilmiştir. Puffendorf, Locke ve Grotius gibi düşünürler bireysel özgürlüklere daha sıcak bakmışlardır.¹⁸ Locke Hobbes gibi doğal hakları betimler, ancak daha ılımlıdır. Doğal hak Hobbes'ta insandan kaynaklanan ve her şeye yönelik savaş hakkı iken, Locke'ta Tanrı'dan alınan ve yalnızca icracı olunabilecek hakktır.¹⁹ Rousseau da doğal hakları konu edinmiştir, ancak doğal hakkı savaş hakkı olarak tanımlamak yerine herkesin eşit biçimde yaşadığı mutluluk durumu olarak tasavvur etmiştir.²⁰

Hobbes'ta doğal hak insanın kendi doğasını korumak için sahip olduğu hakktır. Bireyin hayatını muhafaza edebilmesi için her şeyi yapabilme hakkıdır. Doğal hak kendi yargılaması ve nedenselliği ile bireyin tasarrufundadır. Bu minvalde özgürdür, dış etkilerden azadedir. Doğal yasa diyebileceğimiz genel kural da bireyin kendi hayatına yıkıcı etki yapacak şeylerden kaçınmasına ilişkin eylem kısıtlamasıdır. Yani bir kişi kendi nedenselliği içerisinde hayatına zarar verecek eylemlerden kaçınacaktır ve bu prensibin adı doğal yasadır. Yasa kendi hayatını muhafaza etmek işlevindedir.²¹

Doğal hukukun ilk yasası esenliği amaç edinmektir. Barış durumu da diyebileceğimiz bu durum daha çok bireyin tatmin olduğu mutlu bir duruma işaret eder. Hobbes'un bu durum için savaşın kullanılabilceğini söylemesi

¹⁶ *A.g.e.*, 120.

¹⁷ *A.g.e.*, 139.

¹⁸ Glen Newey, *Hobbes' Leviathan*, (Routledge, New York, 2008), 84.

¹⁹ *A.g.e.*, 219.

²⁰ Mesut Yıldız, "Devlet ve Hukuk Bağlamında Hobbes, Rousseau Ve Kant'ta Özgürlük Sorunu", *Kaygı Dergisi*, sayı 2. (2002 Bahar): 46.

²¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, 90.

barıştan ziyade huzur ortamını kast ettiği anlamına gelebilir. Barış günümüz koşullarında siyasi bir uzlaşma iken Hobbes'ta insanın hayatını muhafaza edebildiği konuma atıf yapar. Doğal hukukun temelinde yer alan öncelikli yasa esenlik, yani selamet için yola çıkmak ve onu takip etmektir. İkinci yasa da esenliğin korunmasıdır. İnsan kendisine tanınan kadar özgürlüğü başkasına vermemelidir. Her şeyi yapma hakkımızı kısıtlıyorsak bu kısıtlama toplumun diğer üyeleriyle karşılıklı olmalıdır.²²

Doğal hukukun üçüncü yasası adalettir. İnsanlar taahhüt ettikleri biçimde davranmalıdır. Verilen sözlere uyulmazsa ve adil olunmazsa doğal hukuk boş sözden ibaret olur. Bu durumda insanlar halen savaş durumunda sayılır. Haksızlık taahhüde uymamaktan ileri gelir.²³ İnsanın doğa durumundaki her şeyi yapma hakkı karşılıklı taahhüt ile Leviathan'a devredilir. Leviathan insanlar tarafından başa getirilen kurum veya kişidir. Herkesin taahhüdü ve rızası ile hükmetmektedir. İnsanların hükmetme yetkisini devrederek kurdukları bir hükmedicidir.²⁴ Devlet ve başındaki hükümdar Leviathan'dır.

Doğal hukukun dördüncü yasası minnettarlıktır. Herkes kendi iyiliğini hedef edindiği için yardımseverlik nankörlükle karşılanmamalıdır. Eylemlerin karşılığı müşterek olarak verilmezse toplumda güven duygusu kaybolur. Minnet duygusu olmayınca savaş durumu söz konusudur.²⁵ Beşinci yasa da bu savı destekler ve işbirliği önerir. İnsanlar işbirliği ve uyum içerisinde olmazsa barış peşinde olmak hakkındaki ilk kural ihlal edilir. Herkes elinden geldiği kadar ortak noktada buluşmak ve uyum sağlamak zorundadır.²⁶

Hobbes'un bu dünyaya atıf yapan felsefesi doğal hukukun ilahi kaynaklarına atıf yapan önceki filozoflardan farklıdır. Antik çağlarda doğal hukukun ilk sistemli söyleyişlerinden birini veren Aristoteles Hobbes ile aynı bakış açısında farklı şeyler görmektedir. Aristoteles metafiziği ve ahlak anlayışı Hobbes tarafından eleştirilmektedir.²⁷ Aristoteles'in Hristiyan ve hatta İslam felsefelerine kaynaklık ettiği düşünülürse Hobbes'un materyalist yaklaşımındaki taban fark edilebilir. Aristo'nun kilise doktrinine evrilen

²² *A.g.e.*, 91.

²³ *A.g.e.*, 98.

²⁴ *A.g.e.*, 113.

²⁵ *A.g.e.*, 102.

²⁶ *A.g.e.*, 102.

²⁷ *A.g.e.*, 347.

Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz

düşünceleri metafiziğe mahal vermektedir. Aristo ile temeli atılan doğal hukuk kuramının Orta Çağ'da resmi kilise hukuku olması da bunun bir göstergesidir.²⁸ Hobbes'un doğal hukuku ile Aristo'nun doğal hukukunun farklı olduğu Leviathan'daki eleştirilerden de anlaşılabilir.²⁹

İki filozofun farklı anlatışları Hobbes'un iktidara verdiği muazzam gücün Aristo'nun uzlaşmacı anlayışı ile uyuşmamasında görülebilir. Hobbes iktidarın sorgulanamaz ve bölünemez bir güce sahip olmasını öneriyor ve mutlakiyeti en öne alıyordu. Aristo ise uç unsurlardan sentez yaparak orta yolu bulmaya çalışıyordu. Aristoteles'in tiranlık dediği şey aslında Hobbes'un gerekli gördüğü sistemdi. Hobbes Aristoteles'in popüler olmayı eleştirip popüler olanı önerdiğini söyler.³⁰ Aristoteles'in hatalarını sıralarken materyal farklılıklar belirginleşir. Aristoteles iyi yönetilen devlette insanların değil kanunların hüküm sürmesi gerektiğini söyler. Hobbes bunu metafizik bir söylem olduğunu düşünür. Sonuçta kanunları kimin uyguladığı önemlidir. Sözlüklerin ve kâğıtların nasıl hüküm süreceğini anlamamakta ve kılıçlar olmadan kanunun ne hükmü olacağını sorgulamaktadır.³¹

Aristoteles'in insanı doğal ve toplumsal bir hayvan olarak görmesi bu tezati insanın tanımına götürmektedir. İnsanı doğuştan toplumsal bir canlı saymaktadır.³² Hobbes ise insanın toplumsallığının yapay olduğunu ve aslında insanın doğal olarak bireysel olduğunu savunmaktadır.³³ İki filozofun da doğal hukuku savunması bu minvalde bir karışıklık oluşturmaktadır. Doğal hukukun tarih boyunca geçirdiği evreleri göz önünde bulundurursak bu karışıklık çözüme ulaşabilir. Asıl sorun doğal hukukun ne olduğu değil, doğal hukukun çevresindeki dünyanın ne olduğudur. Doğa yasalarını arayan felsefe değerler dizisinin değişmesi ile kilise tarafından sahiplenilmiş ve antik Yunanlıların deist "nous" fikri tek tanrıcılığın alameti olmuştur.³⁴

Bu durumda yirmi birinci yüzyıldaki yorumcuların hangi doğal hukuk? diye sorması elzem hale gelmektedir. Doğal hukuk kuramı değişirken

²⁸ Heinrich Rommen, *The Natural Law: A Study in Legal and Social History and Philosophy*, Çev. Thomas R. Hanley.(Indianapolis: Liberty Fund, 1998), 41.

²⁹ Hobbes, *Leviathan*, 379.

³⁰ *A.g.e.*, 385.

³¹ *A.g.e.*, 386.

³² Aristotele, *Politics*, Aristotle in 23 Volumes içinde, Vol. 21, Çev. H. Rackham, (Harvard University Press; 1944), 1.1253a.

³³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, 72.

³⁴ Heinrich Rommen, *The Natural Law*, 41-45.

savaş kuramının da değiştiği dűřünűlmelidir. Hobbes'ta herkes doğal olarak savaş halindeyken Aristoteles'te herkes savaştan kaçıncır. İki görűřűn de felsefe tarihinde hatırı sayılmıştır. Hobbes'ta savaş doğal bir gűç arzusunun yerine getirilmesi iken Aristoteles'te barış içerisinde yaşamak için yapılandır.³⁵ Bu ve benzeri karşıtlıklar ayrıca savaşın anlamının ve Hobbes'un Hristiyan materyalizminin de hesaba katılması ile incelenmelidir.

Hobbes'un farklı yorumcularının da incelenmesi önerilmektedir. Hobbes'ta iktidar yanlısı bir sistemden ziyade, mevcut durumu tahlil etmesini inceleyen ve insanların iyi bir hayat sürmesi için var olan iktidarı betimleyen bir sistem de görűlmektedir.³⁶ Özellikle devletin insanları koruma fonksiyonunu řart koşması ve iktidara teslim edilen hakların genelin iyiliği için kullanılması gereğini öne sürmesi dikkat çekmektedir.³⁷

Hobbes'un bireyi dođal olarak bencil ve kötü olarak görmesi tepki çekse de bu kötűlüđű yok etmek üzere iktidarı olumlamařı bařka bir dikkat çekici noktadır. Hobbes'un önermelerini iyiliđi güvenceye alma yöntemi olarak gören yorumcular da mevcuttur.³⁸

Savaşın Kaynağı Olarak Hukuk ve Rousseau

Rousseau medeniyet eleştirisıyla öne çıkmaktadır. Aristoteles, Hobbes ve Grotius'u eşitlik bağlamında eleştirmesiyle dikkat çekmektedir. Rousseau insanın doğuştan eřit olmamasına şaşırmaktadır. Köleliđi sorgular ve eleştirir. Ona göre insanlar köleleştirilirse köledir. İnsan zorla köleleştirilmedikçe köle vasfına sahip değildir. Yani bir bebek köle olarak doğmaz, ama savunmasız olduğu için gűç kullanılarak zincire vurulursa doğumdan itibaren köleleştirilmiş olur.³⁹

Rousseau'ya göre güce dayanan hak doğal bir hak değildir. Hukuksal otoritenin temeli sözleşmelerdir.⁴⁰ Karşılıklı sözleşme ve görenek hukukun temelidir. Karşılıklı olmayan hak bir temele sahip değildir. Birini zorla

³⁵ Aristotle, "Nicomachean Ethics Book 5", *MIT Classics*, <http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.10.x.html> çevrimiçi: 5 Ekim 2015: 7.

³⁶ Neşet Toku, *Siyaset Felsefesine Giriş*, (Çizgi Kitabevi, Konya, 2015), 181.

³⁷ *A.g.e.*, 190.

³⁸ Çetin Yetkin, *Siyasal Dűřünceler Tarihi 2*, (Gürer Yay., İstanbul), 513.

³⁹ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract and The First and Second Discourses*, Ed. with an Introduction by Susan Dunn, (Yale University Press, New Haven and London, 2002), 157.

⁴⁰ *A.g.e.*, 158.

Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz

köleleştirmek gibi güce dayanan eylemlerde insanlıktan ve insan doğasından gelen haklardan söz edilemez. İnsan doğal olarak özgürdür ve bundan feragat etmek insan olmanın özünden de feragat etmektir. Birinin kölesi olmayı kabullenen insan doğasına ve doğal hukuka karşıdır.⁴¹

Savaşta mağlup olanları öldürmektense özgürlüklerini alıp köle yapmak Grotius'a uygun gelmiştir, ancak Rousseau buna karşı çıkar. Mağlup olanın katledilmesi savaş durumunun sonucu değildir. İnsanlar doğal düşmanlar değildirler. İlkel hayatlar süren insanlar da barış veya savaş durumu oluşturacak kadar kalıcı ilişkiler kurmamışlardır. Savaş insanlar arasından değil olaylar arasından türer. İnsanlar arasında savaş olamaz, ancak devletler savaş üretir. Kişisel olan değil, mülk ilişkileri savaşın kaynağıdır. Savaş kalıcı mülkiyet anlayışının olmadığı doğa durumunda mevcut değildir. Her şeyin yasa gücüne bağlı olduğu toplum halinde de olmamalıdır.⁴² Doğal durumda olmayan savaş, güce dayandırılan bir hakla meşru kılınmaktadır. Rousseau güce dayanan hak anlayışını reddederken doğada bulunmayan savaşı da reddetmektedir.

Rousseau akıl yoluyla ulaştığı prensiplerin Grotius'un aksine şeylerin doğasından kaynaklandığını söyler. Düşünceleri ediplerin güzel sözlerine ve nüfuzuna değil, nedenselliğe dayadığını söylemektedir. Fetih hakkının en güçlünün hukukuna dayandığını belirterek zorla yapılanın karşısında yer alır. Öldürmeyi yalnızca öldürmeye niyetli olan düşmanı öldürmekle sınırlar. Elinde silahı olmayan bir insanın düşman sayılmayacağını söyler.⁴³

Doğal durum Hobbes'tan farklı olarak savaş değildir. Hobbes'ta doğa durumu savaş olarak resmedilmişken, Rousseau doğa durumunu özgürlük olarak sunmuş ve savaşı da yapay bir durum olarak sunmuştur. Savaşın muhatabı bir hükümdar yönetimindeki kamusal bireylerdir. Toplumsal ve ahlaki bütünler olan devletler savaş açar ve savaşırlar.⁴⁴ Savaş devletlerarası bir durumdur ve ilan edilen bir niyettir. Açıkça söylenmeden savaş dediğimiz şeye girişilmiş olunamaz.⁴⁵

Rousseau toplumsal düzenin iyileşmesini gücün ve hukukun birliğinde görür. İkisinin de mevcut olduğu zamanlarda güç hukukun

⁴¹ *A.g.e.*, 159.

⁴² *A.g.e.*, 160

⁴³ *A.g.e.*, 161.

⁴⁴ *A.g.e.*, 43.

⁴⁵ Jean-Jacques Rousseau, *A Lasting Peace through the Federation of Europe and The State of War*, Çev.C. E. Vaughan. (London: Constable and Co., 1917), 42.

kontrolüne verilmezse kaba kuvvet adalet adına hüküm sürer. Toplumsal acıların gerçek kaynağı hukukun geçerli gibi görünmesi, ancak gerçekte bir temele dayanmamasıdır.⁴⁶

Rousseau'nun hukuk ile savaş ayırımında Hobbes karşıtı gösterilmesi mümkün iken farklı çıkarımlar da gündeme getirilmiştir. Locke, Hobbes ve Rousseau sivil toplumun amaçlarının belirlenmesi ve gerekli kurumların tanımlanmasında kurucu isimler olarak dikkat çekmektedirler.⁴⁷ Kuramlarını doğa durumundaki insanın eşitliğinden yola çıkarak oluşturmaları da farklı bir benzerliktir.

Her ne kadar Hobbes'un aksi bir konuma yerleştirilse de Rousseau hakkında farklı yorumlar mevcuttur. Aralarındaki aksiliği yadırgamak yerine ortak noktalarını vurgulamak tutumu ve böylelikle filozofların siyaset felsefesinde en azından sorun temelli birleştikleri söylemine yer verilebilir. Rousseau'nun din ve devlet ilişkilerinde Hobbes'u model alması örnek bir ortaklıktır.⁴⁸ Aydınlanma düşüncesi dönem filozoflarında ekseriyetle korunmuştur. Doğal hukuk kuramına temellenen düşünceler de en başta söylediğimiz gibi aynı çerçevede yer alabildiklerinin göstergesidir. Dikkat çeken nokta bu iki filozofun doğal hukuk içerisindeki benzerlikleriyle değil, iktidarı konumlandırmaları ile tasnif edilmeleridir. Hobbes iktidarı olumluydu. Rousseau ise iktidarı olumsuz sayarken halk egemenliği görüşüyle iktidar için tehlikeli bir yolda yürümüştür.⁴⁹

Rousseau'nun mülkiyet ile şekillenen çağdaş toplumu ve mülkiyeti doğal hak olarak gören doğal hukukçuları sorgulaması yorumcuların dikkatini çekmiştir.⁵⁰ Bir eleştirmen olarak düzeni sorgular ve egemenliği topluma vermeye çalışır.⁵¹ Uluslararası hukuku insan ahlakına uygun görmez ve savaşı da eşitsiz bir toplum sözleşmesine dayanan diplomasinin sonucu olarak görür.⁵² Doğal hukuk kuramı ile diğer doğal hukukçuların liberal anlayışından ayrıldığı yönünde yorumlar mevcuttur.⁵³ Bununla birlikte eserlerinde siyasal topluma geçişin kaçınılmaz olduğu çıkarımı

⁴⁶ A.g.e. s.44.

⁴⁷ Nevzat Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, 41.

⁴⁸ Neşet Toku, *Siyaset Felsefesine Giriş*, 284.

⁴⁹ A.g.e., 289.

⁵⁰ Faruk Yalvaç, "Rousseau'nun Savaş ve Barış Kuramı: Adalet Olarak Barış", *Uluslararası İlişkiler*, C. 4, Sayı 14 (Yaz 2007), 132.

⁵¹ A.g.e., 136.

⁵² A.g.e., 140.

⁵³ A.g.e., 129.

Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz

yapılmaktadır. Geç dönem eserlerinde mülkiyetin insan yaşantısına zarar verdiği düşüncesinden vazgeçmesi de dikkat çekicidir. Yaşadığı dönemde insan aklına olan güveni sarsmasından dolayı eleştirilmiştir.⁵⁴

Savaşın Ticaret Hukukuna Evrilmesi ve Vattel

Emer de Vattel *Droit des Gens* adlı çalışmasını dört cilde ayırmış, üçüncü cildin başlığını "Savaş Hakkında" koymuştur. Bu bölümde savaş hakkı, gereçleri, tertibatı ve savaş hakkında hükümetlerin ihtiyaç duyacakları hukuki dayanakları sergilemiştir. Vattel'in eserinde göze çarpan ilk şey eserin politik bir el kitabı mahiyetinde hazırlanmış olmasıdır. Akademisyenlerin çözülemeye uğraşacağı bir sistemden çok politik pratisyenlerin işine yarayacak bir kılavuz niteliğindedir.

Vattel'in çağdaşı olan Rousseau savaşı medeni insanın bir tertibatı olarak görmüş ve medeniyet ile birlikte savaşı da eleştirmiştir. Toplum Sözleşmesi eserinde savaş eleştiri konusu olarak yer almaktadır. Savaş Üzerine adlı eseri de hacim olarak kısa görünmekte ve savaşı mecburi olmadıkça bir zorbalık haline getirmektedir. Vattel de insaniyet namına savaşı eleştirmiştir. Savaşın hukuka dayanması gerektiğini beyan etmiştir.⁵⁵ Ancak burada öne çıkan bir sayfadaki sözler değil, savaşın el kitabını yazma hususudur. Asker toplamadan serbest geçişlere kadar savaşa dair her şeyin anlatılması Vattel'de savaşın politik bir araç olarak tasarlandığı izlenimini oluşturmaktadır.⁵⁶

Vattel ile Rousseau arasındaki temel uyumsuzluk doğal durum anlayışından ileri gelmektedir. Rousseau'da insanın politik olmadığı doğa durumu özgürlük durumudur. Savaş ise yapay bir durumdur. Doğa durumundaki gündelik ilişkilerin aksine, savaş ilan edilen bir niyettir. Doğa durumundaki insan bu kadar politik ve kalıcı ilişki kurmamaktadır.⁵⁷ Vattel ise doğa durumunu acımasız bir ortam olarak tasvir eder. Rousseau'daki tasvirin aksine, kaçınılacak olumsuz bir durum görmektedir. İktidarın gerekli olduğu vurgusu ile birlikte bu iktidarın insanların ortak rızasıyla oluştuğu

⁵⁴ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, (Siyasal Kitabevi, Ankara, 2009), 193.

⁵⁵ Emer de Vattel, *The Law of Nations, Or, Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*, Ed. Béla Kapossy ve Richard Whitmore, (Indianapolis: Liberty Fund, 2008), 306-307.

⁵⁶ *A.g.e.*, 306-430.

⁵⁷ Jean-Jacques Rousseau, *A Lasting Peace*, 42-45.

düşüncesi Hobbes ile Rousseau arasında pratik bir sentezdir.

Vattel'in birinci kitabının başında yer alan ve felsefesini özetleyen "öncüller" kısmında "doğa tarafından tüm insanoğlu arasında kurulan toplumdan bahseder. Bahsettiği şey doğa durumundaki toplum değildir. İnsan doğa tarafından tüm ihtiyaçlarını karşılayamayacak şekilde şekillendirilmiştir. İnsan diğerleriyle ilişki kurmadan yaşayamamaktadır, acizdir. Bir araya gelip yardımlaşmadıkça yaşam şansı yoktur. Diğerlerinin yardımına muhtaç olan insan, doğanın insan toplumunu oluşturma niyetinin kanıtıdır. İnsanlar iletişim kurmalı ve doğal olarak bir toplum oluşturmalıdır.⁵⁸

Bu felsefe politik yapılanmaları iyilik ile anarken, politik olmayana da dışlamaktadır. Vattel devleti "güvenliklerini ve ortak çıkarlarını iyileştirmek için güçlerini birleştiren politik insan topluluğu" olarak tanımlamıştır. Bireylerden meydana geldiği için devlet ahlaki bir kişiliktir. İlişkileri ve çıkarları ile bir iradeye sahiptir.⁵⁹ Rousseau'ya göre de devlet ahlaki bir kişiliktir, ancak doğal haklar konusunda ikilik vardır. Vattel'de insan doğa durumunda zayıf olduğundan devlete tevdi ettiği haklardan asgari bir beklenti içindedir. Rousseau'da doğa insana sınırsız haklar vermiştir ve özgürlük söz konusudur, toplum halindeki yaşamda bu hukukun beklentisi vardır.⁶⁰

Vattel uluslararası hukuk ile ilgili olan eserinde Rousseau'ya direkt atıf yapmaz. Ancak diğer yayınlarında Rousseau'yu eleştirdiğini öğrenmekteyiz.⁶¹ Rousseau'nun izolasyonist politikalarına karşı ticarete ve küreselleşmeye önem vermiştir.⁶² Direkt atıf olmasa da Rousseau'ya karşı olduğu Britanya modeli hükümeti savunmasından anlaşılmalıdır. Ticari hükümetler ve karmaşık uluslararası ilişkiler önermektedir.⁶³ Rousseau'nun devlet ve iktidar eleştirisine zıt olan bu öneriler zamanının politikacılarına yasal bir zemin hazırlamıştır.

Savaşın kaybeden tarafını esir etmek konusunda iki filozofun anlayışları ilginç bir tezat oluşturmaktadır. Rousseau'ya göre güce dayanan

⁵⁸ Emer de Vattel, *Law of Nations*, 32.

⁵⁹ *A.g.e.*, 30.

⁶⁰ Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, 54.

⁶¹ Theodore Christov, "Vattel's Rousseau: Jus Gentium and the Natural Liberty of States", *Western Political Science Association Annual Meeting Paper*, (2011): 5-6.

⁶² Emer de Vattel, *Law of Nations*, 9.

⁶³ *A.g.e.*, 12.

Hukuk ile Savaş Arasında Hobbes, Rousseau, Vattel ve Clausewitz

bir köleleştirme haklı olamaz. Birini zorla köleleştirmek gibi güce dayanan eylemlerde insanlıktan ve insan doğasından gelen haklardan söz edilemez.⁶⁴ Vattel ise düşmanın öldürülmesi gereken zamanlarda onlara hayatlarını bağışlayıp köleleştirmeyi olağan görmektedir. Vattel de köleliği insanlık onuruna aykırı bir durum olarak görmekte ve Avrupa'da uygulanmamasını istemektedir. Ancak ölüm ve kölelik seçeneğinde köleliği seçen biri bu uygulamanın müsebbibidir.⁶⁵ Yani isteyen bir insan köle olabilmelidir.

Vattel Leibniz- Wolff çizgisinde doğal hukuk anlayışına bağlıdır. Grotius'un son halini verdiği aydınlanma anlayışını daha da pozitif hale getirmeye uğraşır. Ona göre pozitif hukuk doğal hukuka uygun olarak düzenlenmeli ve doğal hukuka uygun pozitif kurallar tatbik edilmelidir. İlahi bir hukuk değil, ilahi olana uygun pozitif kurallar hüküm vermelidir.⁶⁶

Rousseau'nun hukuku dine ya da metafizik unsurlara dayandırmadığı görülmektedir. Özellikle özgürlük anlayışı ile kanunların da dinden bağımsız olmasını savunduğu düşünülebilir. Ona göre özgürlük olmadan irade olmaz. Bağımsız olmayan, yani kendi ihtiyaçlarına yönelik hareket etmeyen de Rousseau'ya göre doğal hukuka uygun olmaz.⁶⁷ Vattel'de tanrının kurduğu düzene uygun olmak anlamındaki doğal hukuk Rousseau'da doğal özgürlüğe uygun olmak anlamına gelmektedir.

Hobbes ve Locke gibi on yedinci yüzyıl siyaset filozoflarının sivil toplumu öncelikle ele alan doğal hukuk anlayışı, Vattel ile on sekizinci yüzyılda farklı bir konuma ulaşmaktadır. Vattel pozitif hukuku doğal hukuk ile birleştirmekte ve doğal hakları devletlere uygulamaktadır. Bu tutum bireylerin yerine devletlerin konulması ve bireyler gibi eşit şekilde muamele görmeleri davranışını getirmektedir.⁶⁸

Hukukun Sonu Olarak Savaş ve Clausewitz

Clausewitz savaşı politikanın başka bir şekilde devamı olarak nitelemiştir.⁶⁹ Bununla birlikte savaşın tek kaynağı olarak politikayı

⁶⁴ *A.g.e.*, 159.

⁶⁵ *A.g.e.*, 365.

⁶⁶ *A.g.e.*, 497.

⁶⁷ Jean-Jacques Rousseau, *Emile or On Education*, (Basic Books, 1979), 280-281.

⁶⁸ Nevzat Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, 278.

⁶⁹ Carl Von Clausewitz, *On War*, Çev. Michael Howard and Peter Paret, (Oxford University Press, 2007), 28.

sayması⁷⁰ hukuk anlayışını merak ettirmektedir. Acaba Clausewitz insanlar arasındaki politik yapılanmanın temeli olan hukuku savaşta nereye koymaktadır?

Hukuk hakkında ilk yargıya başyapıtının ilk bölümünde tesadüf etmekteyiz. İradenin düşmana zorla kabul ettirilmesi, yani “savaş” sırasında devletler hukuku gibi “ufak tefek” sınırlamalar olduğunu, bunların lafının bile edilemeyeceğini söyler.⁷¹ Hukuk önemsiz bir ayrıntı gibi görülmüştür. Çünkü savaş bambaşka bir durumdur. Politika, -yani insanlar ve hükümetler arasındaki ilişki- savaş ile askıya alınır. Savaş durumu politika durumundan tamamen farklı bir durumdur ve kendinden başka yasalarca idare edilemez.⁷²

Soyut düşüncede belirlemeler farklı olabilir. Ancak savaş denen aşırılık kendi hallerine terk edilmiş, kendi yasalarından farklı bir yasa tanımayan güçlerin çatışmasıdır. Savaş kendi hukukunu oluşturur.⁷³ Bu durumda savaşın mevzuata göre olmayacağını anlayabiliriz. Savaş bir aşırılıktır ve soyut tasarımların belirleyemeyeceği değişkenlik içerdiğinden onu sınırlayan yasaları tanımaz.

Savaş gücün son haddine kadar kullanıldığı ve yasalarca sınırlanması imkânsız bir eylem halidir. Savaş yazılı yasalarla değil, olasılık yasalarıyla düşünülebilir. Çünkü savaştaki aşırılık durumu belirlilik değil, olasılık oluşturur. Savaş kuram olmaktan çıkıp kendi olası yasalarıyla bir eylem haline gelir. Tarafların birbirinin hareketini tahmin etmesi olasılık yasalarından istifade etmek olarak belirlenmektedir.⁷⁴

Clausewitz'e göre hukuk şeyler ile onların etkileri arasındaki ilişkidir. Hukuk eylemin belirleyici faktörüdür. Dolayısıyla emir ve yasaklama ile eş anlamlıdır. Prensipler de eylem için bir hukuk teşkil eder, ancak yalnızca duygusal bir duruma delalet eder. Kural ve metot da daha liberal açıklamalara sahiptir. Hukuk kadar katı değildirler.⁷⁵ Benzeri tanımlar eserde içerilmekte, ancak savaşın yanında değil savaş olmadığı zamanlarda işlev kazanmaktadır.

Savaş idaresinde anlayışın kanunlarla zapt edilemeyeceğini

⁷⁰ *A.g.e.*, 252.

⁷¹ *A.g.e.*, 13.

⁷² *A.g.e.*, 252.

⁷³ *A.g.e.*, 16.

⁷⁴ *A.g.e.*, 19.

⁷⁵ *A.g.e.*, 101.

söylemektedir. Savaş olgusu kanunlarla hükmedilemeyecek kadar karmaşıktır. Savaş sürekli değişiklik ve çeşitlilik içerir. Hareket halindeki bir savaşa kanunların emrettiği gibi basit şekilde tekdüze hüküm verilemez.⁷⁶ Nihai olarak hukuka "savaş üzerine" olan belirlemelerde asgari düzeyde önem verilmektedir. Hukuk ve politika yerini bambaşka bir durum olan savaşa bırakmıştır, artık savaşın kendinden başka konuşulacak bir araç kalmamıştır. Clausewitz'in anlayışı devlet erkinin askeri bir şekilde tezahür etmesini zorunlu gören düşüncenin timsalidir. Clausewitz'in şiddeti ve askeri eylemi, en üst iktidar biçimi olarak gördüğü yorumcular tarafından dile getirilmektedir.⁷⁷

Sonuç

Hobbes ile Rousseau karşıtlığını Vattel ve Clausewitz benzerliğiyle bir senteze ulaştırmaya çabaladık. Rousseau ile Vattel'in çağdaş doğal hukuk kuramının içinde farklı tarafları aydınlatmasını ele aldık. Hobbes ile Clausewitz'in savaş anlayışlarındaki yaklaşımlarını benzetmediyse de bu çalışmada dört filozofun çapraz bağıntılarla ilişkilendirilebileceğini söyleyebiliriz.

56

Savaşın ve hukukun aynı eylemin farklı yönleri olduğunu düşünen Hobbes ile savaşı politikanın farklı şekilde devamı olarak gören Clausewitz arasında iktidar anlayışı minvalinde bağlantı kurulabilir. Hukukun geçerli bir tarzını ve doğal olanını arayan Rousseau da Vattel ile görünürde örtüşürülebilir. Bununla birlikte dört filozofun mevcut değerler dizisini farklı bir yöne sokan çalışmalara imza atmaları da dikkate alınmalıdır. Her biri savaş ve hak konuları yan yana geldiğinde yorumları hatırlanacak müelliflerdir.

Savaş hukuku literatürünün şerh edilmesine değil, savaşın yanında hukukun incelenmesine dikkat edildiğini vurgulamak gerekir. Derlenen görüşler savaş ile hukuku aynî, karşıt, paralel ve yokluk ekseninde değerlendirebilmektedir. Hukukun ve savaşın Hobbes'ta iç ve dış savaş olarak tasarlandığı, buna karşın Rousseau'da hukuk ve hukuksuzluk olarak ayrıldığı görülmektedir. Vattel'in üretime ve ticarete yönelik sisteminde savaşın herkesin kaybettiği bir olay olmasını engellemek için hukuka

⁷⁶ *A.g.e.*, 102.

⁷⁷ Fatmagül Berktaş, *Politikanın Çağrısı*, 32.

bağlanması, Clausewitz'de savaşın kendi koşullarını oluşturan bir hukuksuzluk ve belirsizlik durumu olması ile karşılanmıştır.

İktidar Hobbes'ta savaş aracı, Rousseau'da hakları geri verecek bir hukuk mercii olmaktadır. Vattel'in hukuka bağladığı savaş, Clausewitz'de hukuksuzluk haline gelmektedir. Bu betimlemeler araştırmacılara karşılaştırmalı çalışmaların gereğini anımsatmaktadır. Bir filozofun sistemi kadar felsefenin de etkileşim içindeki sistemi gözden kaçmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Aristotle. *Politics*. Aristotle in 23 Volumes içinde. Vol. 21, Çev. H. Rackham. (Harvard University Press; 1944).
- Aristotle."Nicomachean Ethics Book 5". *MIT Classics*. (<http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.10.x.html> çevrimiçi: 5 Ekim 2015.)
- Berktaş, Fatmagül. *Politikanın Çağrısı*, (Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011).
- Can, Nevzat. *Siyaset Felsefesi Problemleri*,(Elis Yayınları, Ankara, 2005).
- Claessen, Henri J.M. - Peter Skalnik, *Erken Devlet*, (İmge Yayınları, Ankara, 1993).
- Clausewitz, Carl Von. *On War*. Çev. Michael Howard and Peter Paret. (Oxford University Press, 2007).
- Christov, Theodore. Vattel's Rousseau: Jus Gentium and the Natural Liberty of States". *Western Political Science Association Annual Meeting Paper*. (2011).
- Darwall, Stephen. Grotius at the Creation of Modern Moral Philosophy. *_Archiv für Geschichte der Philosophie_ 94, 2012, (3):296-325.*
- Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*, (Siyasal Kitabevi, Ankara, 2009).
- Hobbes, Thomas. "A Dialogue Between A Philosopher & A Student" *Of The Common Laws Of England The English Works Vol. VI içinde*. (Liberty Fund, 1839).
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*, Ed. W.G. Pogson Smith (Oxford: Clarendon Press, 1909).
- Newey, Glen. *Hobbes' Leviathan*, (Routledge, New York, 2008).
- Özer, Yusuf Ziya. *Adalet Teşkilatının Tarihi Tekamülü*, (Hukuk İlmini Yayma Kurumu, Ankara, 1936).
- Rommen, Heinrich. *The Natural Law: A Study in Legal and Social History and Philosophy*, Çev. Thomas R. Hanley.(Indianapolis: Liberty Fund, 1998).
- Rousseau, Jean-Jacques. *The Social Contract and The First and Second Discourses*. Ed. with an Introduction by Susan Dunn. (Yale University

Press, New Haven and London, 2002).

Rousseau, Jean-Jacques. *A Lasting Peace through the Federation of Europe and The State of War*. Çev. C. E. Vaughan. (London: Constable and Co., 1917).

Rousseau, Jean-Jacques. *Emile or On Education*. (Basic Books, 1979).

Toku, Neşet. *Siyaset Felsefesine Giriş*, (Çizgi Kitabevi, Konya, 2015).

Vattel, Emer de. *The Law of Nations, Or, Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*. Ed. Béla Kapossy ve Richard Whitmore. (Indianapolis: Liberty Fund, 2008).

Wacks, Raymond. *Law. A Very Short Introduction*. (Oxford University Press, New York, 2008).

Yalvaç, Faruk. "Rousseau'nun Savaş ve Barış Kuramı: Adalet Olarak Barış", *Uluslararası İlişkiler*, C. 4, Sayı 14 (Yaz 2007): 121-160.

Yetkin, Çetin. *Siyasal Düşünceler Tarihi 2*, (Gürer Yay., İstanbul).

Yıldız, Mesut. "Devlet ve Hukuk Bağlamında Hobbes, Rousseau Ve Kant'ta Özgürlük Sorunu", *Kaygı Dergisi*. sayı 2. (2002 Bahar): 45-49.

